

«Эрилик Эристиин «Хачыгыр» кэпсээнигэр саха кэриннэринэн садаачалар»

Урукку үйэбэ сайдыы мункук кэмигэр чаһы, ыйааһын, илиниэйкэ суоҕа биллэр. Биһиги өбүгэлэрбит, ол иһин, холооһуну туттар эбиттэр. Саха ыала былыр төһө да алаас-алаас айы тус-туспа бүгэн олордор, бэйэ-бэйэлэрин кытта ылсар - бэлсэр, иэс-күүс киирсэр идэлээхтэрэ, онно өйдөһөр мээрэйдээхтэрэ. Саамай киэнник тарҕаммыт кээмэйдэр: уста кээмэйэ, бириэмэ кээмэйэ уонна ыйааһын кээмэйэ. Билигин балысхан сайдыы кэмигэр бэрт аҕыйаҕы кэпсээтиигэ, ону даҕаны, сааһырбыт көлүөнэ туттар.

Күннээҕи олохпугар саха тыла – өһө олус мөлтөөтө. Олоххо сахалыы кээмэйи туһаныы - онорон көрөр, анааран толкуйдуур дьоһуру сайыннарар. Ааҕааччы айымньы ис хоһоонун ымпыктаабат, ситэ өйдөөбөт тугэннэрин туоратарга саха норуотун кээмэйдэрин билии сүнкэн оруоллаах. Кээмэйдэр айымньы ис хоһоонун ордук тупсаран, кэпсэнэр быһыыны - майгыны чуолкайдаан ааҕааччыга тиэрдэр кыахтанар, ис хоһоонун ситэри ордук байытан биэрэр. Онно сигэнэн, “Хачыгыр” кэпсээннэ ыйыллар кээмэйдэри туһанан айымньы ис хоһоонун оскуола оҕолуругар садаачаларынан толору тиэрдиэххэ сөп эбит диэн, садаача онкулларын онордум.

2. Саха норуотун кээмэйдэрин араастара, көрүннэрэ.

2.1. Уста кээмэйдэрэ.

Кыра киэптээх устаны кээмэйдээһин единицаларынан сыысхаллаах, халбан соҕус да буоллар, киһи этин-сиинин чаастара буолаллар.

Саамай кыра уста кээмэйинэн сахаларга “быһах өңчөҕө” – быһах биитин кэтитэ, онтон көмүс оноһуутун маастарыгар “кыл” – ат кылын кэтитэ буолар. “Илии” – тарбах кэтитигэр тэн уста кээмэйэ. Манна биир илии атын-атын тарбахтара, эр киһи, дыахтар, оҕо тарбахтара диэн араарыы суох. “Тутум” – сутурук үрдүгэр тэн уста кээмэйэ. “Уллунгах” – киһи атаҕын уллунаҕын устатыгар тэн уста кээмэйэ. Манна эмиэ араарыы суох. “Уһуктаах сүөм” – сөмүйэлээх эрбэҕи төһө кыалларынан атыччы туттубут кэннэ эрбэх төбөтүттэн сөмүйэ төбөтүгэр дылы (16-17см.). “Мунур сүөм” – эрбэҕи көнөтүк, оттон сөмүйэни ортоку сүһүөбүнэн токутан баран атыччы туттулар (13см.). “Харыс” – киэнник атытыллыбыт улахан уонна ортоку тарбахтар төбөлөрүн икки ардыларынааҕы ырааҕар тэн. “Былас” – быластыы тутуллубут илиилэр тарбахтарын төбөлөрүн икки ардыларынааҕы ырааҕар тэн уста кээмэйэ (150-180см.). “Түөс анаара” – туора ууммут илии уһугуттан түөс ортотугар дылы (82-84см.). “Атыл” – билинни миэтиргэ тэн. Хаамыы үс араастаах эбит: ыллар хаамыы, орто хаамыы, кыра хаамыы. “Көс” – 10 км. чугаһыыр. Эдуард Карлович Пекарскай тылдытыгар “көс” үс көрүннэ араасар: “сатыы көс” (“пеший ход”) – 7-8км., “ам көһө” – 10км., “сэлиик ам көһө” – 13-14км. Ону таһынан “ох тэбиитэ сир”. Ытыллыбыт ох барар сирэ. А.Е.Кулаковскай 5 ох тэбиитин биир биэрэстэнэн ылар эбит. Ортотунан 200-кэ миэтир. “Күннүк сир” – айанныыт күн устата (быһа холоон 12 чаас устата) барар сирин ырааҕа.

Кэнники нууччалыыттан киирбит уста кээмэйдэрэ: “Бэчээтинэй саһаан” – ханас атах тумсуттан үөһэ ууммут илии тарбаҕын төбөтүгэр тэн (213см.). “Арсыын” – туора ууммут ханас илии тарбаҕын төбөтүттэн санныга диэри (71см.). “Бөрсүөк” – орто тарбаҕы токуччу тутуннааха, икки сүһүөх икки ардыларынааҕы кээмэй (4,4см.)

2.2. Уста кээмэйдэрин норуот уус – уран айымньыларыгар булуу:

1.... Уол аттыгар сэттэ харыс уһуннаах кымньыы сытара. (Эрчимэн Бэргэн)

2. ... Монус хара хаптаһыны тэлгиир, харыс биилээх арбах сүгэтин ылар. (Лыбыырда. Саха остуоруйата)
3. ... Улуу өрүс үс саһаан холобурдаабынан үллэн тонон хаалла. (Норуот айымньыта Н.И.Филиппова, Е.П.Чехордуна)
4. ... Тоҕус былас суһуоҕун тарааннабына, кыһыл көмүс оҕуруону тиспиттии сырдык уотунан долгуннура оонньуура. (Кустук Суһуохтай. Норуот айымньыта. Н.И.Филиппова, Е.П.Чехордуна)
5. ... Кыыс ону көрөн куттанан, харыс да халбарыйбакка, төбөтүн өрө көтөхпөтөх. (Норуот айымньыта. Н.И.Филиппова, Е.П.Чехордуна)
6. Ыраах-чугас ыаллара харыс намтаан, сүөм синньээн сылдыбыттар эбит. (Улуу Куданса П.А.Ойуунускай)
7. ... Саарыстыбатын тула өттө – үс саһаан үрдүк, саһаан халын истиэнэ. (Эдэргэ түһэрэр дьаабылыка)
- 8 ..., сэттэ былас тимир чыпчырҕа тылын түөһүгэр түһэрбит абааһы кыһа тахсан кэлбит. („Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин“. Саха норуот остуоруйата)
9. ... Тэһиин туттааччыллара харыс хаалбыттар, сүөм түспүттэр. (Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин. Саха норуот остуоруйата)
10. ... Көс иһигэр сүөһүнэн байан ололорбут ааттаах баай оҕонньор баар эбит. (Өнгөй Бөтүүк. Саха норуот остуоруйата)
11. Көрбүтэ ат үрдүгэр сүүс тутум уһун бытыктаах, биир тутум улахан оҕонньор ололор эбит. (Тизстэ бухатыыр. Саха норуот остуоруйата)
12. ... Өр да өр баран-баран, тоҕус былас үрдүктээх суон тииккэ суор төрөөн сытарын булаллар. (Чөпчөөкөөн - Чөпчөөкөөн. Саха норуот остуоруйата)
13. ... „Тимир биһик, төлөрүй, иилэбэс тиһик, сөлүн! – диитэ да, тоҕус бэчээтинэй киһи чиккэс гына түстэ. (Аҕас-балыс. Саха норуот остуоруйата)
14. ... Тойон Дьаһарыма Бухатыыр Умсары Холорук эргичитэн - тэлэкэчитэн аҕалан, сирит сэттэ бэчээтинэй кэриннээби синнэри быраһан түһэрдэ. („Нуоҕалдьын кугас аттаах Тойон Дьаһарыма Бухатыыр“ Күннүк Уурастыырап)

Сахалыы уста кээмэйдэрэ	Быһа барыллаан	Чопчу кээмэйэ
<u>«Илии»</u>	тарбах кэтитигэр тэн	3 см
<u>«Тутум»</u>	сутурук үрдүгэр тэн	6 см
<u>Харыс</u>		20 см
<u>«Улуунах»</u>	киһи атабын уллунабын устатыгар тэн	
<u>«Уһуктаах сүөм»</u>	эрбэх төбөтүттэн сөмүйэ төбөтүгэр дылы	16 – 17 см уһуннаах.
<u>«Мунур сүөм»</u>	сөмүйэни ортоку тарбахтар төбөлөрүн икки ардыларынаабы ырааһар тэн	
<u>«Былас»</u>	илиилэр тарбахтарын төбөлүн икки ардыларынаабы ырааһар тэн	150 – 180 см
<u>«Түөс анаара»</u>	туора ууммут илии уһугуттан түөс ортотугар дылы	82-84 см

<u>«Атыл»</u>	билигни метрга тэн	60-70 см
<u>«Көс»</u>	«көс» үс көрүнгө арахсар «сатыы көс» («пеший ход») – 7-8 км, «ат көһө» - 10 км., «сэлиик ат көһө – 13 – 14 км.	10 км
<u>«ох тэбиитэ сир».</u>	Ытыллыбыт ох барар сирэ	200 – кэ метр
<u>«Күннүк сир»</u>	айанныыт күн устата	

2.3. Үрдүгү, дириги мээрэйдээһин.

Сахаларга дириги мээрэйдээһиннэ киһи этин чааһа эбэтэр киһи сороҕор үрдүгү ханнык эрэ тутуу, тиит, хайа үрдүктэригэр тэннээн харах холоонунунан быһаарыллара.

- “Бэрбээжэйинэн” – по щиколотку;
- “Тобугунан” – по колено;
- “Түөс тылынан” – по грудь;
- “Моонньунан” – онкучах эбэтэр уу түгэбиттэн улахан киһи кулгаабын төбүтүгэр дылы;
- “Суор холото” – улахан тарбаҕа туруору тутуллубут сутурук кэтитигэр тэн (булчуттар туттар кээмэйдэрэ);

Сорох уста мээрэйдэрин икки ардыларыгар баар сыһыаннар:

- “Былас” – 4 тоҕонох;
- “Тоҕонох” – 2 сүөм;
- “Сүөм” – 4 тутум;
- “Тутум” – 4 илии;

Сахалыы уста кээмэйдэрэ	Быһа барыллааһына	Чопчу кээмэйэ
<u>Былас –</u>	4 тоҕонох	168см
<u>Тоҕонох –</u>	2 сүөм	12 см
<u>Сүөм –</u>	4 тутум	24-25 см
<u>Тутум –</u>	4 тарбах	6 см

2.4. Иэн кээмэйдэрэ.

Иэни кээмэйдииргэ “айылҕа халыыштар” – киһи, сүөһү, кыыл уонна көтөр эттэрин чаастарын иэннэрэ, ону таһынан, биллэр эттиктэр уонна хаһаайыстыбаҕа наадалаах тутуулар иэннэрэ туһанылаллара:

- “Туруйа хараҕа” – туруйа хараҕын иэнин саҕа кээмэй;
- “Обус хараҕа” – быһа холоон обус хараҕын саҕа иэннээх кээмэй;
- “Ытыс сир” – ытыһынан сабыахха сөп иэн кээмэй;
- “Уллунгах сир” – уллунгахынан сабыахха сөп иэк кээмэй;
- “Холумтан сир” – оһох холумтаныгар тэннээх иэн кээмэй;
- “Дьыэ онно” – балаҕан оннугар тэннээх иэн кээмэй;
- “Муунта онно сир” , “буут онно сир” – биир муунта (киилэ аһаарын кэринэ) эбэтэр буут (16 кг.) бурдук ыһыллар сирэ;

- Отгур сир иэнэ ол сиртэн ылыллар бугул ахсааныгар, эбэтэр ити сиртэн ылыллар кыстык кэбиһиилээх от ахсааныгар тэннэхэрэ;

2.5. Сабардамы мээрэйдээһин.

Сабардамы мээрэйдииргэ дьиэбэ туттуллар иһит-хомуос киэлитэ, кыыл уонна көтөр сабардамнара туттуллара, бытархай тутуулаах эттиктэр иһитинэн мээрэйдэнэллэрэ:

- “Хамыйах” – мас хамыйах;
- “Мэхэмээн” – ууну, үүтү, бытархай астары баһарга аналлаах туос иһит (быһа холоон 1-1,5 литр);
- “Тууйас”, “чабычах” – убаһас уонна бытархай астары кутарага аналлаах улахан көстөрүүлээбэ тэннэх туос иһит (быһа холоон 5-6 литр);
- “Тымтай” – хапахтаах, сүгэхэр былааах, убаһаны уонна бытархай астары кутарга аналлаах бөтүөннэ маарынныыр туос иһит;
- “Чаан”, “олгуй” – эти буһарарга, ууну, үүтү оргутарга аналлаах, быһаһас пирамиданы таннары тушпут курдук киэптээх алтан эбэтэр тимир иһит (1-1,2 литр).

Ону таһынан, сабардамнары бэлиэтииргэ ойуулаан тэннэхһин туттуллара:

- “Туораах саба”;
- “Сутурук саба”;
- “Кыстык саба”;
- “Хаардаах бугул саба”;
- “Обус саба”;
- “Кэбиһиилээх от саба”;

Сабардам	Быһа барыллааһына	Чопчу кээмэйэ
Хамыйах	Мас хамыйах	
Мэхэмээн –	ууну, үүтү бытархай астары баһарга аналлаах туос иһит	1-1,5 литр
Тууйас	5-6 лиитирэ	

2.6. Ыйааһыны мээрэйдээһин.

Убаһас уонна бытархай эттиктэр (туорахтаах бурдук, үүт, арыы) ыйааһыннара сабардамынан быһаарыллара:

- “Ыаһыйа үүт” – биир биэдэрэ үүт ыйааһыныгар тэн (8-12кг.);
- “Чабычах арыы” – быһа холоон 8 киилэ арыы;
- “Куул бурдук” – биир куул ыйааһына (45-50 кг.);

Ыарахан мээрэйдэргэ дьиэ сүөһүтүн тардар күүһүн тутталлара: “ат тардыыта”, “ат ындыыта”, “обус тардыыта”.

2.7. Ыйааһын кээмэйдэрин норуот уус – уран айымньыларыгар булуу:

1. ... Миэхэ уон иккилии буут ыйааһыннаах икки чаан эттэ булан кул“, - диир.
2. ... Биэс буут сабы хатан бэлэмниэхтээхпин. (Нуучча остуоруйата)
3. ... Күөспүн баайгыт чиеппэригэр биэриэм. (Суккун сонноох

Суут албын. Саха норуотун остуоруйата)

Ыаһыйа үүт	8-12 кг
Чабычах арыы	8 киилэ арыы

2.8. Бириэмэни кээмэйдээһин.

Бириэмэни кээмэйдэрин тыа хаһаайыстыбатын араас үлэлэрин эбэтэр халлаан сулустарын хамсааһыннарынан сибээстииллэрэ:

Холобур, “сарсыардаангы ыам” – 6 чаас, “күнүскү ыам” – 11 чаас, “түөртүүр ыам” – эбиэттэн кизһэ 4 чаас, “киһээнни ыам” – кизһэ 8 чаас саҕана.

Күн эргииринэн: “күн тахсыта”, “күн ойуута”, “күн ортолоото”, “күн арҕаалаата”, “күн уота өлүүтэ”, “күн мас үрдүгэр түһүүтэ”, “күн кириитэ”.

Ону таһынан, халлаан уларыытынан кээмэйдииллэрэ: “халлаан суһуктуйуута”, “тын хатыта”, “тын сүтэ илигинэ”, “борунуй буолуута”, “лаппа харанарыта”.

Кылгас бириэмэ кэрчигин көрдөрөр кэриннэрэ олох хаамытыгар олоҕурбут араас үлэ, дьарык кэрчиктэрин кытта тэннэнэллэр:

- “Тон күөс быстына” – тон эти киллэрэн миин буһарарга сөп буолар бириэмэ (1,5 – 2 чаас);
- “Күөс быстына” – ириэнэх эт миин буһарарга сөп буолар бириэмэ (45 мүн.);
- “Табах быстына” – биир хамса табаҕы тардарга сөп буолар бириэмэ (быһа холоон 10-15 мүн.);
- “Чыпчылыыах иининэ” – биир түгэн, олус кылгас бириэмэ.

Кэм кээмэйэ	Чопчу кээмэйэ
сарсыардаангы ыам	Сарсыарда 6 чаас
күнүскү ыам	Күнүс 11 чаас
түөртүүр ыам	киһэ 4 чаас
киһээнни ыам	киһэ 8 чаас
“тон күөс быстына”	1,5 – 2 чаас устата
Чыпчылыыах түгэнэ	1 сөкүүндэ

Кэрин кээмэйинэн көрдөххө өбүгэлэрбит кээмэй единицаларын талалларыгар оччотооҕу сайдыы суолугар бигэтик үктэммит норуоттартан хаалыта суох ылыммыттар эбит. Холобура, английский “дюйм” – сахаларга “илии”, “фут” – “уллунах” о.д.а. маарынныыр кээмэйдэри көрсүөххэ сөп.

2.9. Кэм кэриннэрин норуот уус – уран айымньыларыгар булуу:

1. ... Уонна сассыарда тын хатыта саҕа аллайбытынан ойон туран, алтан талабынан сирит үстэ-түөртэ дьөлүтэ оҕустаҕа. (Улуу Куданса П.А.Ойуунускай)
- 2 Тыҥ хатытытын саҕана тыһы кыыллыы барбыт, үөбүл-дьүөбүл саҕана үөбэс кыыллыы барбыт. (Үчүгэй Үөдүйээн. Саха норуотун остуоруйата)
- 3 Онтон тон күөс быстына саната суох төйүөрбүт курдук турбут. (Тизэтэ бухатыыр. Саха норуотун остуоруйата)
- 4 Кустук суһуохтай үс күөс быстына суһуобун тараанарын умнан, сүрүбэ мөбүллэннээн, санаата оонньоон туран хаалбыта. (Кустук Суһуохтай. Н.И.Филиппова, Е.П. Чехордуна)

4. 1. Эрилик Эристиин “Хачыгыр” кэпсэнигэр ыйыттар сахалыы кээмэйдэри ырытыы.

Семен Степанович Яковлев – Эрилик Эристиин сахаҕа бастакы “Маарыкчаан ыччаттара” роман автора. Кини 1982 сыллаахха тохсунньу 24 күнүгэр Чакыр нэһилиэгэр

төрөөбүт. Олобун бүтүннүүтүн дьаданы дьон баай хара баттабылыттан тахсан, саха норуота үүнэр-сайдар суолга үктэнэригэр анаабыт. Оскуолаба үөрэтиллэр айымньыларыттан биирдэстэринэн “Хачыгыр” кэпсээн буолар. Бу кэпсээннэ кумалаанна сылдьар дьаданы оҕо тihэх күнэ кэпсээнэр.

Бу кэпсээннэ ыйыллар сахалыы кээмэйдэри үөрэтэн-ырытан көрүөбүт:

1. “Хачыгыр чабычактаах бурдугуттан, биирдэ балтаччы баһан, онон-манан ойута барбыт тааһын айабар кутан биэрдэ, уонун иһигэр ботугураан; “Тобус буолла”, – дии-дии , салғанан турар лэпиичэх дүлүнүтүн тэбинэн, тааһын типтэрбитигэр, түөһүн тылыттан аллараанна диэри илдьирийэн хаалбыт даба ырбаахытын бытырыыстара төттөрү-таары туора охсулла турдулар.

... хас да хонукка кырыатаммакка бүтэ оспут түннүк кырыатыгар урут кэккэлэччи алта уһаты тардыы бэлиэ оноһуллубутугар сэттиһин бири, ханас сөмүйэтинэн дьүккү охсон, эбэн биэрдэ. ... чабычактаах бурдугун сиксийэн көрбүтэ – билигин даһаны алта уон биэс кутуу баар эбит.

Биир кутуу – биир ытыс (30 грамм), $70+65=135$ кутуу, $135*30=4050$ грамм. Биир саха лэппиэскэтигэр 320 грамм бурдук барар ол эбэтэр бу чабычактаах баар бурдук бүтүннүү мэлиллиниһинэ 12 лэппиэскэ тахсыахтаах.

Хачыгырга ол 12 лэппиэскэтэн биир да тоһутуу тиксибэтэбэ, баай бардамын, хамначчыты киһинэн аахпатын, инсэтин туоһуута буолар.

Кэпсээн сабаланытыгар суруллубут, омос көрдөххө, бурдуктаах тааһы тарда оҕо туһунан эрэ кэпсиир, аһыйах этии элбэҕи этэр, толкуйдатар, ыраналатар. Холобур, Хачыгыр билинни кэмнэ олобута буоллар үөрэҕи төһө баһарар ылынар, элбэҕи толкуйдуур, туспа ньымалары тобулар кыахтаах.

“Түөһүн тылыттан аллараа” диэн, Хачыгыр таннар таһаһа моонньо эрэ киирэр сиринэн бүтүнэ көстөр. Ол эбэтэр, таһаһа бүтүннүү тырыттан, илдьирийэн туох да сылааһы туппат буолбута ыйыллар. Маннык таһас – сап оҕо киһи ыар олобун туоһулуур.

2. “Кини Кыбыттар диэн мантан икки көстөөх сир ортотунааһы кыараһас алааска үөскээбит. Бу кыараһас алаас хоту халдыаһытын үрдүгэр кини эһэтэ, аһата, хара тыаны солоон, хас да дал оннун саба өтөхтөөх этилэр”.

Икки көс диэн 20-чэ км. курдук сир. Билинни оҕо өйүгэр, киһи ылбычча, сатыы айаннаабат сир курдук. Ол эрэн, Хачыгыр 7 сааһыгар аһатын кытары, аһыы этээри, бу икки көстөөх сиргэ чочуобунаһа кэлбитэ ахтыллар. Биллэн турар, икки эрэ ынахтаах дьаданы дьон миинэр көлөлөрө суох буоллаһа.

Дьаданы ыал далын быһа холуйан 3-4 сүөһүгэ сөп түбэһэр гына суоттаатааһа, 6м х 6м буолуон сөп – 36 кв.м. буолар. Хачыгыр дьоно балаһан туттаары кырата 72 кв.м. тыаны солообуттар. Тыа солооһуна туох да сэбэ -сэбиргэлэ, көлөтө суох дьонно олус ыарахан буолар.

3. Кэччэгэй Кэтэриинэ дьүһүнүн хонуйууга “...сүүһүгэр күс сымыытын саба бөлтөйбүт урдаах, оҕо ытыһын курдук күөх мэннээх...” диэн тыллар бааллар. Бу эмээхсин ис санаата кырыктааһын, сидьинин таһынан, анаардас, бэйэтин тас дьүһүнэ киһини дыксиннэрэрин, тэйитэрин көрдөрөр. Быһа холоон 3,5 см х 4,5 см кэринэ бөлтөбөр сүүһүгэр сылдьара онно эбии сирэйин кыра анаара (быһа холоон 8 см х 6 см) көбөрөн сылдьара, кырдык да, абааһы эмээхсинин санатар.

“Күнэ буоллаһына киһээрбит.” Аһыгы оҕо өйдөбүлүгэр бу дьон кыс ортото сүөһүлэрин ыкса киһэ баайаллар эбит диэн өйдөбүл үөскүүн сөп. Дьинэр, былыр электричество суох кэмигэр кыһынын 3-4 чаас икки ардыгар “күн киһээрэр” диэн буолара.

Хачыгыр киирбит күнэ тахсыбатах, кэпсээннэ олобун тihэх киһэтэ суруллубут.

5. Түмүк

Мин тус санаабар, ханнык баһар сахабын дэнэр киһи, өбүгэлэрбит ылыммыт кээмэйдэрин күннээҕи олобор туттубатар даһаны, билиэхтээх. Оччоһо эрэ кини саха

суруйааччыларын уус-уран айымньыларын ааһан, норуот сүдү баайа – олонхобут тылын-өһүн, этэр сэхэнин, анаарар өйүн-санаатын ылынар, өйдүүр кыахтаах буолар.

Оччоҕо эрэ кини саха суруйааччыларын уус-уран айымньыларын ааһан, норуот сүдү баайа – олонхобут тылын-өһүн, этэр сэхэнин, анаарар өйүн-санаатын ылынар, өйдүүр кыахтаах буолар.

4. Туһаныллыбыт литература:

1. Григорьев Н. С. «Саха тылын сомоҕо домоҕун тылдьыта» (1974 с.)
2. Дора Васильева “Саха бастакы романын автор – Эрилик Эристиин” ыст. – Чолбон 6 №-рэ 2012 с., 86-89 стр., Дьокуускай
3. Ойуу тылдьыт. Васильев П.К. Федоров И.Г. Дьок.; Бичик. 1998 сыл.
4. Саха остуоруйалара Д.К.Сивцев- Суорун Омоллоон. Дьокуускай, 2007 сыл
5. Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта П.С.Афанасьев, П.А.Слепцов о.д.а.
6. Словарь русского языка С.И. Ожегов ООО „Издательство Оникс“, 2008
7. Сэмэн Тумат “Эрилик Эристиин” ыст. – Чолбон 1 №-рэ 2012 с., 76-87 стр., Дьокуускай
8. Федоров И.Г., Васильев П.К. “Өбүгэбит олоҕо-дьаһаҕа” – Дьокуускай: Бичик 2012 с.
9. Филиппова Н.И., Чехордуна Е.П. хомуйан оноруулар. Норуот айымньыта. Дьокуускай Бичик, 2006
10. Хачыгыр: кэпсээннэр. - Дьокуускай : Бичик, 2012. - 132 с. - (Саха литературатын көмүс кылаата).
11. Чехордуна Е.П. “Олонхоҕо иитэр үгүстэр” – Дьокуускай: Бичик 2012 с.
12. Петрова А.И. уо.д.а. “Саха мындыр суота” – Дьокуускай: Бичик, 2012 с.

13.4 Эдэргэ түхэрэр дьаабылыкалар уонна өлбөт мэнэ уута. Дьокуускай: Кинигэ кыһата „Бичик“, 1993